

9 Μαΐου 2019

«Ο Καλός Άνθρωπος του Σε Τσουάν». Το θέατρο ως εργαλείο ηθικής και κοινωνικής (αυτο)κριτικής

Πολιτισμός / Θέατρο

Ηλίας Λιαμής, Σύμβουλος Ενότητας Πολιτισμού

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

«Ο Καλός Άνθρωπος του Σε Τσουάν»

Το θέατρο ως εργαλείο ηθικής και κοινωνικής (αυτο)κριτικής

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

«Η Τέχνη δεν πρέπει ν' αντανακλά σαν τον καθρέφτη, αλλά σαν φακός να μεγεθύνει»

Ο αφορισμός αυτός ανήκει στον Ρώσο ποιητή και θεατρικό συγγραφέα των αρχών του 20ου αιώνα Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι. Πρόκειται για μια φράση που συμπυκνώνει όλη την αγωνία του κάθε καλλιτέχνη, όχι απλώς να αποτυπώσει την ομορφιά και να ευχαριστήσει φευγαλέα τον θεατή, τον ακροατή ή τον αναγνώστη, αλλά να επηρεάσει την καθημερινότητα της κοινωνίας, να δώσει απαντήσεις στα αδιέξοδά

της και να συντελέσει στην διαμόρφωση ενός καλύτερου μέλλοντος για όλους.

Το εγχείρημα βέβαια δεν είναι εύκολο. Από το προσωπικό καλλιτεχνικό ερέθισμα μέχρι την κοινωνική αποδοχή και την συμμετοχή του καλλιτέχνη στην εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, οι ισορροπίες και τα ρωτήματα είναι πολλά. Από τη μια πρέπει να διασωθεί η προσωπική πνευματική ελευθερία, ώστε να μην οδηγηθούμε στην στρατευμένη Τέχνη και από την άλλη, πρέπει να διατηρηθεί η επαφή με την κοινωνική πραγματικότητα, ώστε ο καλλιτέχνης να μην απομονωθεί σε έναν στεγανό και ελιτίστικο υποκειμενισμό.

Σε κάθε περίπτωση, ένα έργο, για να βρει απήχηση στο ευρύ κοινό, πρέπει να προέρχεται από έναν καλλιτέχνη που έχει κάτι να πει, κάτι που βασανίζει την ύπαρξή του και έχει ενεργοποιήσει την ευαισθησία του. Το κατά πόσον οι «κεραίες» του συνέλαβαν βαθιές και γνήσιες ανθρώπινες αγωνίες ή απλώς προσωπικές συναισθηματικές ή ομφαλοσκοπικές περιδιλήσεις μέλλει να αποδειχτεί. Αλλά και το κατά πόσον η κοινωνία-αποδέκτης τού καλλιτεχνικού του μόχθου βρέθηκε ικανή, ώριμη και πνευματικά ευαίσθητη να ανταποκριθεί στην οπτική γωνία-πρόσκληση του καλλιτέχνη για υπαρξιακές και κοινωνικές απαντήσεις αποτελεί διαρκές ζητούμενο. Και στα δύο αυτά ερωτήματα, καθοριστικό κριτήριο αποτελεί η αντοχή στον χρόνο, ο οποίος αποφασίζει εάν το καλλιτεχνικό έργο θα καταγραφεί ως δείγμα παροδικής τάσης, μόδας και φτηνού εντυπωσιασμού ή θα αποτελέσει διαχρονικό απόκτημα της ανθρώπινης κοινωνίας στην επώδυνη διαδρομή της.

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Η περίπτωση του Μπέρτολτ Μπρεχτ αποτελεί σταθμό για τον θεατρικό λόγο του 20ου αιώνα, περίοδο κατακλυσμιαίων εξελίξεων σε όλους του τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Περίοδο όμως και μεγάλων κοινωνικών αναταραχών, ανακατατάξεων στο παγκόσμιο αξιακό σύστημα, ριζικών αλλαγών στην πολιτική σκέψη, αναζήτησης νέων σταθερών σε ένα παγκόσμιο πλέον περιβάλλον.

Η ζωή του εκτείνεται από 1898, όταν γεννιέται στο Άουκσμπουργκ της Βαυαρίας, έως το 1956, όταν πεθαίνει στο Ανατολικό Βερολίνο από καρδιακό επεισόδιο. Η νιότη του ζυμώθηκε με την άνοδο της κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας, γεγονός που τον έβαλε στο στόχαστρο του Ναζιστικού Κόμματος και τον οδήγησε στην αυτοεξορία, στη αρχή στην Δανία και κατόπιν στην Αμερική. Υπήρξε πολυγραφότατος, όταν όμως γύρισε στη Γερμανία, το 1949, θέλησε να προωθήσει ένα διαφορετικό είδος θεάτρου, μέσα του οποίου ο θεατής δεν θα οδηγηθεί απλώς σε μια αριστοτελική κάθαρση μέσω των ρόλων και της πλοκής, αλλά θα κληθεί να πάρει θέση για γεγονότα που σχετίζονται με την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό είναι το επικό θέατρο, που αργότερα πήρε τον χαρακτηρισμό «διαλεκτικό θέατρο» από τον ίδιο τον Μπρεχτ. Κι έτσι, από τη μια, αμφισβήτησε την Αριστοτελική θεωρία της θεατρικής πράξης, από την άλλη όμως ανέβασε στη σκηνή την Πλατωνική διαλεκτική. Ο θεατής είναι πλέον ο συνομιλητής του συγγραφέα, ο οποίος πρέπει πρώτα να ξεφύγει από την άγνοια και κατόπιν να διαφύγει από την παθητικότητα και να δράσει.

Η οξεία κριτική που άσκησε στο καπιταλιστικό σύστημα τον έκανε λίαν αγαπητό σε όλο το Ευρωπαϊκό και ευρύτερο αριστερό πολιτικό φάσμα. Κι όμως, οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και η οξεία κριτική που υπέστησαν τα αριστερά καθεστώτα δεν συμπαρέσυραν τον μεγάλο Γερμανό συγγραφέα, του οποίου η απήχηση και οι πρωτοποριακές του παραστάσεις αντέχουν ακόμη στον χρόνο. Όσο περνάει ο καιρός γίνεται όλο και πιο εμφανές πως το φαινόμενο «Μπρεχτ» ήταν πολύ πιο πλατύ, πολύ πιο διαχρονικό από μια απλή στράτευση του σε πολιτικές σκοπιμότητες και ψευδεπίγραφες ιδεολογίες. Προς το τέλος της ζωής του, δήλωσε:

«Εμείς, που θέλαμε ν' ανοίξουμε τον δρόμο της φιλίας, δεν μπορέσαμε να γίνουμε φίλοι. Αλλά εσείς, όταν θα 'ρθει ο καιρός που ο άνθρωπος θ' απλώνει το χέρι του στον άνθρωπο, να μας θυμάστε μ' επιείκεια...»

Και μόνον αυτή η φράση τοποθετεί τον Μπρεχτ ανάμεσα στους ριζικά ανθρωποκεντρικούς στοχαστές, που αρνούνται να ερμηνεύσουν μονοδιάστατα τον κόσμο, αλλά διατηρούν ζωντανό τον διάλογο ανάμεσα στην προσωπική πνευματική κατάσταση και τις κοινωνικές συνθήκες. Αλλά και το έργο του γίνεται γέφυρα ανάμεσα σε μια κοινωνία που διαμορφώνει την ατομική συνείδηση και σε μια ατομική συνείδηση που συμμετέχει στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Η θέση του αυτή συνδυάστηκε με ευρεία μελέτη και ενημέρωση. Η επαφή του με την αρχαιοελληνική σκέψη, τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, καθώς και με βασικές θεολογικές θέσεις της Δυτικοευρωπαϊκής θεολογίας επηρέασαν τον προβληματισμό του και τον καθιστούν μέχρι σήμερα άκρως ενδιαφέροντα συνομιλητή σε κάθε συζήτηση πνευματικού, θεολογικού και κοινωνικού περιεχομένου.

«Ο καλός άνθρωπος του Σετσουάν» αποκρυσταλλώνει με σαφήνεια την κοσμοθεωρία του.

Ο ΚΑΛΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΟΥ ΣΕΤΣΟΥΑΝ

Η υπόθεση του έργου

Τρεις θεοί κατεβαίνουν στη γη με αποστολή να βρουν έστω και έναν καλό άνθρωπο που θα μπορούσε να τους φιλοξενήσει για μια νύχτα σπίτι του. Η αποστολή αποδεικνύεται πολύ πιο δύσκολη απ' ό,τι φαντάζονταν και θα αποτύγχανε πλήρως, αν δε βρισκόταν η καλή Σεντέ, που δέχεται να τους

φιλοξενήσει στην τρώγλη, όπου μένει. Οι θεοί, προκειμένου να την ανταμείψουν για την καλή της καρδιά, της προσφέρουν ένα ποσό, με το οποίο η Σεντέ θα ανοίξει ένα καπνομάγαζο και με τα έσοδά του θα περιθάλλει με αγάπη τους φτωχούς και άστεγους της γειτονιάς. Τα πράγματα όμως δε θα πάνε ακριβώς όπως τα ονειρεύτηκε. Όλοι οι ευεργετημένοι, ξεδιάντροπα και αδίστακτα, την εκμεταλλεύονται. Ακόμη και ο έρωτας της προδίδεται από την ιδιοτέλεια και το συμφέρον. Ακόμη και η επερχόμενη μητρότητα την οδηγεί σε βαθιά απελπισία για την τύχη που περιμένει το παιδί της σ' αυτόν τον κτηνώδη κόσμο.

Ο Μάριος Πλωρίτης προλογίζει τον «Καλό άνθρωπο του Σετσουάν»:

Στον Καλό άνθρωπο του Σετσουάν ο Μπρεχτ αντιμετωπίζει το πρόβλημα του Καλού και του Κακού κι αναρωτιέται: Μπορεί ένας καλός άνθρωπος να ζήσει με καλοσύνη και να μείνει καλός στον κόσμο ετούτο, που 'ναι γεμάτος κακία κι όπου βασιλεύει το αξίωμα «homo homini iurus»; Ίσως νομιστεί (απ' το ερώτημα κι απ' το έργο) πως ο Μπρεχτ πιστεύει ότι οι άνθρωποι είναι φύσει κακοί. Μα όχι. Ίσα ίσα, πιστεύει στην ανθρώπινη καλοσύνη. [...] Ο άνθρωπος του Μπρεχτ γεννιέται καλός, αλλά γίνεται κακός, επειδή τον διαφθείρει και τον σκληραίνει η κοινωνία κι η ζωή. Η φτώχεια τον κάνει αδίσταχτο, τα πλούτη άπληστο, η δύναμη τυραννικό, η αδυναμία χαμερπή. Το αγαθό ον μεταμορφώνεται από Ανάγκη σε κοινωνικό θηρίο. Και, μέσα σ' αυτή τη ζούγκλα, τίποτα δεν μπορεί να τον σώσει. Ακόμα κι ο έρωτας γίνεται όπλο εναντίον του - ένα ακόμα μέσο των άλλων, για να τον εκμεταλλευτούν και να τον υποδουλώσουν. [...] Όμως το ερώτημα μένει για τον συγγραφέα και την ηρωίδα του (τον μόνο καλό άνθρωπο σ' όλο το Σετσουάν -σ' όλη τη Γη), που η καλοσύνη της την οδηγεί στη συμφορά, η αγάπη στη δυστυχία, ο έρωτας στην απελπισία... Δεν μπορεί, λοιπόν, να επιζήσει η καλοσύνη στον κόσμο μας; Πρέπει κι οι καλοί να γίνουνε κακοί, για να μην τους παρασύρει ο χείμαρρος της κακότητας; Μια κάποια λύση, η σωστή λύση - πρέπει να υπάρξει. Κι αν δε φτάνει ως αυτή ο Μπρεχτ, την ατενίζει μ' ελπίδα, προσδοκώντας την τελική απελευθέρωση του ανθρώπου στο «αύριο που τραγουδά».

[page_end]

ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Το έργο αυτό, πέρα από την έξοχη και ευρηματική δραματουργία του, προσφέρει πλούσιο υλικό για μια ουσιαστική θεολογική προσέγγιση.

Οι τρεις θεοί αποτελούν θεατρική ηχώ του Τριαδικού Θεού. «20 αιώνες τώρα αναζητούμε έναν καλό άνθρωπο», λένε μεταξύ τους οι θεοί στην αρχή του έργου, κάτι που παραπέμπει ευθέως στο χρονικό ορόσημο της Γέννησης του Χριστού.

Συγχρόνως, η αποστολή τους θυμίζει την επίσκεψη των τριών αγγέλων στον Αβραάμ, όταν προαναγγέλλουν την καταστροφή των Σοδόμων και των Κομορών. Είναι εκεί, στο 18ο κεφάλαιο της Γενέσεως, όπου ο Θεός υπόσχεται ότι έστω και 10 δίκαιοι να βρεθούν στα Σόδομα, η πόλη δεν θα καταστραφεί. Και ούτε 10 δεν βρέθηκαν. Στο έργο του Μπρεχτ, οι θεοί έρχονται με χιούμορ, αλλά και απειλή. Το ερώτημα είναι σαφές, αλλά και γνωστό, από τον καιρό του Νώε: Αξίζει αυτός ο κόσμος να συνεχίσει να υπάρχει; Υπάρχει έστω και ένας δίκαιος που για χάρη του αξίζει ο κόσμος να σωθεί;

Όσο για το ξεκίνημα του έργου, όλα θυμίζουν την απέλπιδα προσπάθεια του Ιωσήφ να βρει τη νύχτα των Χριστουγέννων κατάλυμα για την ετοιμόγεννη Παναγία. Έτσι και στο έργο, οι πόρτες κλείνουν και μόνον μια κοπέλα, και αυτή πόρνη, προσφέρει στους τρεις θεούς καταφύγιο. Μια μακρινή ηχώ του χωριού: «Αμήν λέγω υμίν ότι οι τελώναι και αι πόρναι προάγουσιν υμάς εις την βασιλείαν του Θεού» (Μτθ. 21,31).

Το γεγονός είναι πως οι τρεις θεοί εμφανίζονται παντελώς αδιάφοροι για τα δεινά των ανθρώπων. Μόνον απαιτούν καλοσύνη, αλλά μόλις και μετά βίας δίνουνε στην Σεντέ, τον καλό άνθρωπο του χωριού Σετσουάν, ένα χρηματικό ποσό ως ανταμοιβή για το κατάλυμα που τους προσέφερε, ώστε να ξεκινήσει μια ζωή με καλύτερες συνθήκες. Από εκεί και πέρα μόνο ενημερώνονται για το πως φέρεται και πώς επιβιώνει. Και εκείνη, ο καλός άνθρωπος του Σετσουάν, μοιάζει να ρίχνεται στο πέλαγος της εκμετάλλευσης και της κυνικότητας, όχι από ένα σύστημα ή μια... ταξική ελίτ, αλλά από τους δικούς της ανθρώπους, τους

φτωχούς, τους εξαθλιωμένους, που διαρκώς εφευρίσκουν νέες μικροαπατεωνιές για να ψευτοζήσουν. Η Σεντέ αναρωτιέται:

Φταίνε; Πώς μπορεί κάποιος να είναι καλός, όταν όλα είναι τόσο ακριβά;

Όπως και να χει, η Σεντέ είναι μόνη και για να ζήσει καταφεύγει σε ένα εύρημα: Εφευρίσκει έναν άλλο εαυτό, ένα alter ego, τον κυνικό ξάδερφό, ο οποίος μιλάει τη γλώσσα της κτηνωδίας και, φυσικά, προκόβει. Ακόμη και όταν, στην τελευταία σκηνή, σε μια έκρηξη απελπισίας στο δικαστήριο που δικάζει τον δήθεν ξάδελφο, οι μάσκες πέφτουν, οι τρεις θεοί δικαστές δεν έχουνε να της δώσουν λύση. Ακόμη και όταν τους εξομολογείται πως παραβίασε όλες τις εντολές τους για να επιβιώσει, εκείνοι κάνουν πως δεν άκουσαν και φεύγουν, παινεύοντάς την και συμβουλεύοντας την να συνεχίσει να είναι καλή, ενώ της παραχωρούν και το δικαίωμα, που και που, να ξαναγίνεται ξάδελφος. Την κρίσιμη στιγμή, για τον Μπρεχτ, οι ουρανοί είναι ανίκανοι να συμβουλεύσουν και να λυτρώσουν. Γι' αυτό και η κοπέλα γυρίζει τότε προς το κοινό κραυγάζοντάς «βοήθεια». Ως επίλογος του έργου ένα «πρέπει» κυριαρχεί. Πρέπει να βρεθεί μια λύση. Πρέπει κάτι να αλλάξει. Αλλά τι;;;

Χωρίς αμφιβολία, ο Μπρεχτ αρνείται να σχολιάσει την λυτρωτική παρουσία του ενανθρωπίσαντος Θεού ως συμπάσχοντος στην ανθρώπινη τραγωδία αλλά και ως Λυτρωτού τού γένους των ανθρώπων. Ο Γολγοθάς παραμένει για τον Γερμανό συγγραφέα ένα γεγονός αδιάφορο και αμελητέο. Περισσότερο οικείος μοιάζει ο Γιαχβέ, ο οποίος ξέρει να νομοθετεί και ξέρει να δικάζει, αφήνει όμως τους ανθρώπους να βρουν μόνοι τους διέξοδο. Βέβαια, αυτή η στάση δεν εξαντλεί το βάθος της Παλαιάς Διαθήκης, συμπίπτει όμως με την επιφανειακή θρησκευτικότητα εκατομμυρίων ανθρώπων, σύμφωνα με την οποία ο θεός υπάρχει, αλλά είτε δεν μπορεί είτε δεν θέλει να αναμειχθεί στα ανθρώπινα.

Αφαιρώντας την ενανθρώπιση, ο Μπρεχτ μένει παντελώς ανυποψίαστος και για την επίδραση του Παράκλητου στην ανθρώπινη ύπαρξη και ευρύτερα στην δυνητική εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο Αναστάς Ηττημένος για τον κόσμο παραμένει γι' αυτόν μία αγεφύρωτη αντίφαση. Και δικαίως! Η κατανόηση και πολύ περισσότερο η συμμετοχή σ' αυτό το παράλογο για τον κόσμο γεγονός, για την συντριπτική νίκη και ανατροπή των πάντων από έναν αιμόφυρτο Εσταυρωμένο κατάδικο, δεν μπορεί να προσεγγιστεί με ανθρώπινα μέσα. Η Πεντηκοστή αποτελεί το κλειδί που μετατρέπει τους φοβισμένους προλετάριους σε ατρόμητους Αποστόλους αλλά και τον παντοδύναμο Σαούλ σε έναν έσχατο διάκονο του καινούργιου κόσμου που έρχεται. Άρνηση όμως του Χριστού σημαίνει στέρηση του Πνεύματος και κατά συνέπεια, έλλειψη απαντήσεων στην απίστευτη ανθρωπινή κτηνωδία.

Έτσι, ο Μπρεχτ είναι υποχρεωμένος να παίξει με τα δεδομένα του κόσμου και να αναζητήσει κοσμική δύναμη για να απαντήσει. Ο καλός άνθρωπος του Σετσουάν πρέπει να λερώσει τα χέρια του, αλλιώς θα κατασπαραχθεί. Η απολογία της Σεντέ ενώπιον των τριών θεών είναι αποκαλυπτική:

«Η παλιά σας εντολή,
να είμαι καλή κι όμως να ζω,
σαν αστραπή με ξέσκισε στα δυο. ...

Αχ, είναι δύσκολος ο κόσμος σας!
Η δυστυχία πολλή, πολύς ο απελπισμός!
Το χέρι, που στον άμοιρο απλώνεις, το ξεριζώνει ευθύς!
Όποιος βοηθάει χαμένον, χαμένος πάει και αυτός....
Κάτι δεν πάει στον κόσμο σας καλά.
Γιατί ν' αμείβεται η κακία; Και τον καλόν,
γιατί τόσο σκληρές προσμένουν τιμωρίες;...
Για τα μεγάλα σας σχέδια, ώ Θεοί, εγώ ο καημένος άνθρωπος
ήμουν πολύ μικρός».

Συνειρμικά, αντηχεί στ' αυτιά μας εκείνο το παράπονο της Μ. Εβδομάδος:

«Τάδε λέγει Κύριος τοις Ιουδαίοις·
Λαός μου, τι εποίησά σοι ή τι σοι παρηνώχλησα;
τους τυφλούς σου εφώτισα, τους λεπρούς σου εκαθάρισα,
άνδρα όντα επί κλίνης ηνωρθωσάμην.
Λαός μου, τι εποίησά σοι, και τι μοι ανταπέδωκας;
Αντί του μάννα χολήν• αντί του ύδατος όξος·
αντί του αγαπάν με σταυρώ με προσηλώσατε...»

Είναι σαφές πως δεν είναι ευχαριστημένος από τη λύση αυτή. Όμως, τι άλλο να προτείνει; Βεβαίως, δεν επιθυμεί να καταφύγει σε μεταφυσικές ή υπερφυσικές λύσεις μιας επουράνιας προστασίας προς τον δίκαιο. Δεν του προκύπτει από πουθενά. Οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις του δεν περιλαμβάνουν τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του Αγιοπνευματικού ανθρώπου. Δεν είναι καν βέβαιο ότι γνωρίζει, ή και αν γνωρίζει δεν εκτιμά έναν προσωπικό ασκητικό αγώνα κατά των παθών, της βασικής αιτίας της ανθρώπινης κατάντιας. Πολύ περισσότερο, δεν είναι διατεθειμένος να αποδεχτεί ότι ένας τέτοιος αγώνας μπορεί να αποτελέσει μια ρεαλιστική πολιτική και κοινωνική λύση. Χωρίς κακεντρέχεια και χωρίς φανατισμό, εμμέσως πλην σαφώς, θεωρεί τον Σταυρό μωρία και σκάνδαλο. Από πού όμως να κρατηθεί; Γεννιέται και ανδρώνεται σε μια «Χριστιανική» Ευρώπη, που γέννησε δυο παγκοσμίους πόλεμους. Υφίσταται, ως Γερμανός, τα εκδικητικά αντίποινα των νικητών συμμάχων του μεσοπολέμου. Παρακολουθεί έναν λαό να σύρεται πίσω από έναν ημιπαράφρονα αμόρφωτο δεκανέα, χωρίς η πίστη ή η φιλοσοφία να είναι ικανές να διεγείρουν στον λαό αυτόν αναχώματα και κριτική στάση.

Σκοπός του παρόντος κειμένου δεν είναι να ασκήσει τον Μπρεχτ μία κριτική εκ μέρους μιας ορθόδοξης Αγιοπνευματικής θέασης των πραγμάτων, όταν μάλιστα είναι σαφής η αμηχανία της Εκκλησίας μας σήμερα να συγκροτήσει εκ νέου ένα όραμα και να εμπνεύσει το πλήρωμα της σε δράσεις που θα απαντούν καίρια στα

σημερινά παγκόσμια κοινωνικά, οικονομικά και οικολογικά αδιέξοδα. Υπό τις παρούσες συνθήκες, ο Μπρεχτ μπορεί να αποτελέσει ένα στηθοσκόπιο, ώστε όλοι μας να αφουγκραστούμε τους χτύπους της καρδιάς του σύγχρονου ανθρώπου, μιας καρδιάς που πάλλεται από την οργή για την αδικία και τη δίψα για ένα φωτεινότερο μέλλον. Κι όποιος αληθινά ακούσει αυτόν τον παλμό, ένας πόθος, ένα αχ! τον πλημμυρίζει, όλοι οι άνθρωποι και οι θεάνθρωποι θεσμοί να στρατευτούν προς υπεράσπισιν όλων των καλών ανθρώπων απανταχού της γης. Διότι μόνοι τους, μένουν έρμοι κι απροστάτευτοι, παίγνια στα σχέδια των ισχυρών και των μοχθηρών. Κι όμως, τελικά, ούτε ο Μπρεχτ, αν και συνεπής στην ιδεολογία του, δεν αρνείται το αδιέξοδο. Αυτό όμως δεν τον κάνει να χάσει την ανθρωπιά του. Παραμένει και στο έργο αυτό αλλά και μέχρι τέλους της ζωής του άνθρωπος ευαίσθητος, συμπονετικός, που αγωνιά για τα πάθη των άθλιων αυτής της κοινωνίας. Ουσιαστικά στρέφεται προς εμάς και εκπροσωπώντας όλους τους περιφρονημένους και καταπιεσμένους ανθρώπους της ιστορίας, κοιτώντας μας στα μάτια, μας μιλά:

«Εγώ ερωτώ. Απάντηση δεν βρίσκω. Εσείς έχετε κάτι να μου πείτε;»

Αλήθεια, έχουμε ;

<http://bit.ly/2YjCH6V>